

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с творческим наследием активного участника украинского национального движения первой четверти XX века П. И. Чижевского. Автором проанализировано взгляды П. И. Чижевского на форму государственного правления, форму государственного устройства и форму государственного режима будущего независимого украинского государства.

Ключевые слова: Чижевский, форма украинского государства, форма государственного правления, форма государственного устройства, форма государственного режима.

Summary

Problems connected with a creative heritage of P. I. Chyzhevskiy, the active participant of the Ukrainian national movement of the first quarter of XX-th century are considered in the article. The views of P. I. Chyzhevskiy on the form of state administration, state system and a form of state regime of the future independent Ukrainian state are analyzed by the author.

Key words: Chyzhevskiy, form of the Ukrainian state, the form of the state administration, the state system form, form of state regime.

Отримано 27.09.2011

К. В. ГОРОБЕЦЬ

*Костянтин Валерійович Горобець, здобувач
Національного університету «Одеська юридична
академія»*

ЦІННІСНО-НОРМАТИВНІ СКЛАДОВІ ПРАВОВОЇ СФЕРИ

Розгляд системних основ правової сфери, її компонентів та складових – одна з центральних тем філософсько-правових та загальнотеоретичних досліджень. При цьому розуміння права як системи утворює надзвичайно широке поле наукового пошуку, у зв'язку з чим запропоновано цілий ряд концепцій, що охоплюють різноманітні грані права.

Водночас сучасна філософія права дедалі частіше звертається до розуміння системності правової сфери в контексті її розгляду як системи, що містить не тільки нормативні, а й позанормативні компоненти. До останніх, в першу чергу, відносяться цінності правової сфери. Звернення до аксіологічної проблематики виявляється тенденційним для сучасної філософсько-правової думки. У цьому зв'язку постає актуальна проблема розгляду ціннісно-нормативних складових правової сфери в контексті системного підходу, виявлення взаємозв'язків нормативних та ціннісних компонентів правової сфери, особливостей їх функціонування, формування та становлення.

Проблематиці системного розуміння правової сфери зокрема були присвячені роботи С. С. Алексєєва, Е. О. Лейста, П. М. Рабіновича та багатьох інших дослідників. Проте слід зауважити, що стрімкий розвиток правової аксіології у вітчизняній та зарубіжній загальнотеоретичній та філософській думці виявляє себе у перегляді традиційних уявлень про компонентний склад права, його структуру, дію та ефективність. У цьому контексті ключове значення мають наукові розробки М. М. Алексєєва, С. І. Максимова, В. С. Нерсесянца, Ю. М. Оборотова, А. І. Овчиннікова. Методологічне значення мають також філософські концепції представників системного підходу (А. П. Овчиннікова, А. І. Уймова, А. Ю. Цофнаса та ін.).

Застосування системного підходу у сучасній юриспруденції є досить поширеним засобом отримання нових знань про право і державу. Практично в будь-якому дослідженні можна знайти згадку системного підходу, котрий, як правило, розуміється як «розгляд [предмет дослідження] сукупності взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів». Однак частіше за все системність предмета дослідження так і не висвітлено, хоча вона, без сумнівів, існує, як існує системність будь-якого об'єкта.

Показати систему – означає виокремити її компоненти, їхні властивості, взаємозв'язки і так званій концепт – основоположну ідею системи. Саме остання умова не завжди заслуговує на належну увагу в правових дослідженнях, незважаючи на її очевидне першочергове значення. Концепт системи має сенс розглядати як ідею системи, її мету, основне призначення. Відповідно система – це сукупність взаємопов'язаних елементів, що мають певні властивості, на яких реалізуються відношення за деяким концептом¹.

У цьому контексті актуальним є питання про розгляд права як системи. Слід, утім, підкреслити, що словосполучення «право як система» в контексті цього дослідження не є синонімічним щодо категорій «система права» і «правова система», оскільки перебуває у зовсім іншій, більш високій, площині. «Право як система» – це методологічний мета-рівень для зазначених категорій, оскільки вони, наряду з іншими теоретичними конструкціями, входять в одну зі складових права як певної сфери буття та мислення людини – юриспруденцію.

Серед визначальних компонентів права можна виокремити норми і принципи (що утворюють власні системи у вигляді систем права і законодавства), цінності (що утворюють окрему систему – аксіосферу права) і постулати (є субстратом системи правової науки²). Таким чином, право – це складне явище, структура якого містить систему цінностей, систему принципів та норм, а також систему постулатів, яка утворює юридичну науку. Поєднуючи системи норм і принципів права, можна зауважити, що вони утворюють ще одну, більш розгалужену систему, яку можна іменувати нормосферою, оскільки і норми, і принципи права існують у нормативному середовищі, тобто безпосередньо виражені у правових текстах. Таким чином, аксіосфера і нормосфера виступають двома головними системами, що наповнюють зміст права.

Система цінностей, або аксіосфера – поняття, що виникло в філософії та педагогіці за аналогією з поняттями ноосфери (В. І. Вернадський та П. Тейяр де Шарден) і семіосфери (Ю. М. Лотман)³. Під аксіосферою у філософській літературі розуміють явище, яке характеризує сутнісні межі аксіологічного простору, його структурну неоднорідність, внутрішню різноманітність та утворює ієрархію, компонентні складові якої перебувають у взаємодії та єдності⁴.

Наряду з цим аксіосфера – це вся сфера ціннісного ставлення людини до світу і містить в собі як мінімум два компоненти: по-перше – світ цінностей; по-друге – суб'єктивну реальність ціннісного бачення цього світу у вигляді ціннісних уявлень, оцінок, ідеалів, канонів, образів. У рамках цієї статті першочергову увагу буде приділено першому компоненту аксіосфери права.

Більшість дослідників розкривають зміст поняття «цінність» через виділення основних характеристик, що так чи інакше властиві різним формам речей: «значущість», «нормативність», «корисність», «необхідність», «доцільність». При цьому обґрунтовано стверджується, що виникнення цінності пов'язано, з одного боку, з предметами, явищами, їхніми властивостями та здатністю задовольняти потреби людини і суспільства (П. М. Рабінович), а з іншого – цінність виступає як судження, пов'язане з оцінюванням того чи іншого предмета або явища людиною і суспільством.

Елементи аксіосфери перебувають у динамічному співвідношенні, оскільки у будь-якому суспільстві постійно та паралельно один одному відбуваються два взаємопов'язані процеси: створення нових цінностей та передача ціннісної спадщини від одного покоління іншому. Проблема передачі ціннісної спадщини тим складніша, чим ширші масштаби діяльності суспільства, більший обсяг вже накопичених цінностей. Слід підкреслити, що процес ціннісного спадкування є визначальним аксіологічним підґрунтям формування правової системи і, таким чином, безпосереднім предметом юриспруденції.

Специфікою аксіосфери права є існування двох видів цінностей. Перший вид – цінності власне правові, які можуть функціонувати виключно в правовому просторі та за його межами втрачають не лише значущість, а й смислову наповненість. Такі цінності іменують правовими цінностями та відносять до них суд, конституцію, державу, закон, правосуддя, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, правову норму, юридичну відповідальність тощо. Другу групу цінностей становлять явища, які самі по собі не походять з правової сфери, тобто не є правовими за своєю природою, однак є значущими для людини та суспільства і тому підлягають захисту за допомогою правових засобів. У філософії права такі явища іменують цінностями права⁵.

Важливо відзначити, що правові цінності виступають визначальними компонентами аксіосфери права з огляду свого особливого онтологічного статусу. Правові цінності визначають самий зміст категорії «правове», і в цьому контексті не випадково природно-правове праворозумінню, засноване на визнанні множинності правових цінностей, протиставляється легістському праворозумінню, в основі якого лежить лише одна цінність – держава, яка виступає єдиним джерелом влади і права, а порушення закону, навіть не правового, ототожнюється зі злочином проти держави. Такий підхід є згубним для права, оскільки воно втрачає власну цінність і стає інструментом насилля, формуючи, за термінологією В. О. Четверніна, потестарне суспільство. Таким чином, питання про існування правових цінностей – це фактично питання про існування самого права.

Якщо правові цінності виражають стійку, статичну частину права, є дещо стабільними відносно швидкоплинного правового світу, то через цінності права виявляється його динаміка, відповідь на виклики часу, потреби людини і суспільства. При цьому основоположною цінністю права поза сумнівів слід вважати людину, її життя та здоров'я. У свою чергу задля задоволення потреб людини сформувався в якості цінностей права свобода, приватна власність, суспільна безпека, порядок, сім'я, дитинство тощо. Зі становленням інформаційного суспільства дедалі більшу значущість отримують такі цінності права як інформація, інтелектуальна власність, комп'ютерна безпека і т. д.

Як було зазначено вище, специфікою аксіосфери є те, що вона передбачає ієрархію її компонентів. Стосовно аксіосфери права це означає, що в числі правових цінностей існує дещо, що визначає її структуру і зміст. Слід, утім, зазначити, що специфіка правових цінностей полягає в тому, що надзвичайно складно виявити, яка правова цінність є важливішою, яка – менш значущою. Тому система аксіосфери права є радше не ієрархізованою, а центрованою. Під центрованою системою розуміється система, реляційна структура якої, реалізуючись у довільному підоб'єкті субстрату, одночасно реалізується на особливому об'єкті – центрі⁶. При цьому слід зазначити, що для аксіосфери права властивим є внутрішнє центрування. Розшифрувати наведене визначення можна у вигляді силогізму: якщо існує аксіосфера права з певним особливим об'єктом – центром, то властивості цього об'єкта поширюватимуться на всі елементи структури аксіосфери права, включаючи сам центр, а також виступатимуть властивістю відношень між усіма елементами аксіосфери права. Зазначимо, що для центрованих систем властивим є особливий характер відношень між елементами

тами: кожне відношення між ними проходить через центр, таким чином, центр аксіосфери права – це універсальна міра, властивість та начало усіх інших компонентів аксіосфери права. Нескладно виявити, що такий особливий статус центру аксіосфери права потребує його ретельного дослідження та визначення.

Можна стверджувати, що визначення центру аксіосфери права – це центральне завдання та мета юриспруденції і саме її досягненню присвячені розробки різноманітних типів праворозуміння. Наведемо кілька прикладів. Неонормативістське праворозуміння формує право як систему загальноновизначених, формально визначених, встановлених державою норм, яка виражає міру свободи і справедливості, досягнуту певним суспільством, і слугує для регулювання суспільних відносин⁷. У цій дефініції нескладно визначити основну тезу: право – це система норм. Концепція лібертарного праворозуміння пропонує радикально інше, елегантне визначення права як всезагальної і необхідної форми нормативного та інституціонального буття, визнання, вираження та здійснення свободи людей в їх соціальному житті⁸. Право тут – необхідна форма свободи.

Можна продовжити аналіз визначень права в різноманітних концепціях праворозуміння, однак усі вони, так чи інакше, засновані на певній ключовій тезі відносно того, що є правом. По суті, це – спроби обґрунтувати центр аксіосфери права, поставити одну з цінностей у центр буття права і навколо неї вибудувати усю теорію права і держави. Логічним висновком тут буде те, що центр аксіосфери права – це його основоположна ідея, сутність. Однак сучасна юридична наука при розробці новітньої методології намагається абстрагуватися від питання про сутність права, замінюючи його проблематикою статусу права в контексті тієї чи іншої парадигми. Так, заявлено, що термін «сутність» себе дискредитував, оскільки пропонує одноманітне, моністичне, а не плюралістичне розуміння права. Така позиція виправдовує себе лише в тому разі, якщо плюралізм розуміти у вузькому сенсі – як творчий синтез існуючих підходів і методів досягнення правової реальності. При цьому сам методологічний плюралізм розглядається як ключова ознака постнекласичної юриспруденції. Отже, питання про виокремлення сутності права неочікувано перетворюється на питання про відмову від плюралізму. Водночас найширше розуміння плюралізму полягає в можливості побудови на одному об'єкті різних систем, заснованих на різних концептах⁹.

Уявляється все ж таки, що визначення центру аксіосфери права можливе, і він має відповідати трьом критеріям: 1) бути правовою цінністю; 2) характеризуватися можливістю бути властивістю відношень між цінностями правової сфери; 3) бути концептом системи аксіосфери права, а отже – усього права.

Слід зазначити, що серед усіх правових цінностей в якості основоположної частіше за все пропонуються три з них: норма права, свобода і справедливість. З огляду на виведені критерії центра аксіосфери права можна зазначити, що норма права не може забезпечувати цілісність аксіосфери через те, що з виведенням її в центр усього права значно звужується коло тих явищ, які входять у поле «правового». У разі, якщо норма права виводиться в центр аксіосфери, цілком очевидним буде висновок про те, що властивістю відношень між правовими цінностями і властивістю усього субстрату аксіосфери права як системи має бути нормативність. За такого підходу акцент робиться на формальній складовій правової сфери, у той час як її ідейна, духовна сторона залишається поза полем зору. Так, у прямому сенсі слова нормативністю не характеризується справедливість, оскільки вона є конкретним, казуальним критерієм кожного окремого правовідношення, саме тому неможливо вивести її універсальну формулу. Складно назвати нормативною також таку цінність права як людина, її життя та здоров'я.

З виведенням норми права в центр його аксіосфери пов'язані також проблеми правоутворення, тлумачення права, правового мислення, правових традицій і ряду інших. Центрування права на нормі призводить до визнання лише нормативного змісту приписів, у той час як історичні, культурні та ідеологічні їх основи втрачають своє значення. Нормативність як властивість відношень між правовими цінностями не дає змоги вийти на більш високі рівні тлумачення та інтерпретації права, що унеможлиблює застосування аналогії права в юридичній практиці. Між тим, слід констатувати, що аксіосфера сучасного українського права центрована саме на нормі права.

Деякі інші проблеми виникають при сприйнятті свободи як центру всього правового розвитку, його ціннісних основ та передумов буття. Причини цього у тому, що за свободою як основою права стоїть міцна традиція філософської та правової думки, що йде від часів буржуазних революцій, розвитку капіталістичних відносин, праць представників епохи Просвітництва, пізніше – фундаментальних розробок Г. В. Ф. Гегеля та його послідовників. Колосальний вплив саме його праць простежується сьогодні в дослідженнях школи лібертарної теорії права¹⁰, заснованої В. С. Нерсисянцем та продовжуваної його учнями. Представники лібертарної концепції праворозуміння наполягають на тому, що основоположною правовою цінністю слід вважати свободу, оскільки вона є необхідною умовою існування правового суспільства, а у разі її часткової чи повної відсутності виникає потестарне суспільство. Право у цьому разі перестає бути вільним та стає інструментом сили. Тим не менш, виникає закономірне питання – яким чином визначити свободу права? Свободу від чого? Якщо від держави, то, мабуть, лише не правової, етатистської. Правова держава і право навпаки мають співіснувати, утворюючи взаємовигідний симбіоз. У неправовій державі право не є вільним, отже, воно залежить від держави і не може бути правом у власному сенсі слова, оскільки засновано не на свободі, а на несвободі. Якщо ж йдеться про свободу права від ідеології, політики, економіки, релігії, інших сфер буття суспільства – то такого права в наші дні існувати не може, адже воно буде мертвим конгломератом норм. Чи буде право в такій ситуації виконувати своє основне призначення – слугувати інструментом розв'язання суспільних конфліктів, бути засобом забезпечення свободи індивіда? Мабуть, ні. Обґрунтовуючи свободу в якості головної правової цінності, В. С. Нерсисянц обґрунтував іншу правову цінність – право-

ву державу. Йому належить класична формула про те, що державу лише в тій мірі можна вважати цінністю, в якій вона є правовою.

Знову повертаючись до виокремлених критеріїв центру аксіосфери, можна стверджувати, що свобода не може бути ним, оскільки не є власне правовою цінністю, саме тому, що право, на відміну від людини, не є вільним, а значить свобода не може розглядатися в якості його сутності. Однак це зовсім не означає, що свобода за такого підходу виводиться за межі аксіосфери права. Свобода є однією з ключових цінностей права, безпосереднім чином пов'язаною з людиною – і в цьому її цінність. Право має бути інструментом забезпечення свободи людини.

Набагато переконливіше виглядають судження тих філософів та теоретиків права, які в якості центру права розуміють справедливість. Тут слід погодитися з А. І. Овчинниковим у тому, що головною аксіологічною та належною характеристикою правового мислення є принцип еквівалентності відплати (віддяки)¹¹. Не вдаючись до аналізу дискусій з приводу природи справедливості, в контексті цієї статі принципіальним є питання про те, чи є справедливість власне правовою категорією. Так, в етиці існують погляди, згідно з якими справедливість виступає, в першу чергу, як моральний імператив, а вже потім – правовий. Однак слід констатувати, що момент виникнення справедливості як особливих стосунків між людьми збігається з моментом виникнення права. Більше того, саме право і є справедливістю (*jus*)¹². Окрім цього, на відміну від права, в рамках моралі еквівалентність відплати (віддяки) може взагалі не визнаватися – помста є антиподом моральної поведінки (наприклад, християнська етика заснована на всепрощенні)¹³.

Слід звернути увагу на проблему співвідношення справедливості та правила таліону. Так, у філософській літературі відзначено, що таліон як принцип нормативної регуляції поведінки людей є попередником не стільки моралі, скільки права¹⁴. При цьому підкреслюється, що таліон становить історичну основу права, «золоте правило» – основу етики, а «заповідь любові» – основу релігії (принаймні, християнської). Водночас В. С. Соловйов пропонував розуміти позитивну форму «золотого правила» («роби відносно інших так, як бажав би, аби вчиняли стосовно тебе») як принцип милосердя, а негативну форму («роби відносно інших так, як не бажав би, аби вчиняли стосовно тебе») – як принцип справедливості¹⁵. Також підкреслюється, що суттєвою відмінністю «золотого правила» від таліону є те, що «золоте правило» апелює до почуттів та намірів людини; таліон апелює до конкретної ситуації, до дії, скоєної іншим. «Золоте правило» передбачає ініціативну дію, тобто визначає, як (і з чим) слід вступати у стосунки з іншими. Таліон же передбачає відповідну, або реактивну дію, вказуючи, як слід діяти умовах, створених іншими. Р. Г. Апресян, аналізуючи співвідношення цих двох правил, зазначає, що негативна форма «золотого правила» виникла на основі правила таліону¹⁶. У цьому зв'язку важливим висновком буде те, що право, яке історично виникло на основі правила таліону (що є правилом рівної, або ж справедливої відплати), виступає ціннісно-нормативною системою справедливості, у той час як мораль – історично пізніша система ціннісно-нормативної регуляції поведінки, оскільки передбачає свободу волі – заснована на принципі милосердного ставлення до іншої людини. Немає жодних сумнівів у тому, що справедливість поширюється і на інші системи регулювання суспільних відносин, однак сутнісно та історично – це права константа.

Водночас, справедливість є універсальним критерієм визначення ефективності функціонування правової системи: чи здатна вона відновлювати справедливість шляхом попередження та розв'язання соціальних конфліктів. Саме в цьому полягає справедливість як внутрішня властивість та якість права. Будучи центром аксіосфери права, справедливість є також властивістю відношень між іншими правовими цінностями, оскільки, маючи самостійний аксіологічний статус, вона тим самим може бути критерієм оцінки усіх компонентів правової системи.

Виходячи з викладеного, можна дійти виснову, що аксіосфера права – це центрована навколо ідеї справедливості система правових цінностей та цінностей права.

Друга система, що входить до складу права – нормосфера, зміст якої становлять правові норми та принципи. Утім, нормосферу було би помилково ототожнювати з системою права, адже вона є щодо останньої більш широким явищем, бо включає в себе не тільки формально виражені приписи, а й ті конструкції, які, не маючи текстурального вираження, містять у своїй основі нормативну природу. До таких можна віднести явища державності, конституціоналізму, парламентаризму тощо. Ці феномени є конгломератом писаних і неписаних норм, звичаїв, традицій, які утворюють певну підсистему з конкретними предметними межами.

Як і у разі з аксіосферою, нормосфера права також включає в себе два компоненти: норми і принципи. При цьому різниця між нормами і принципами права полягає не тільки в рівні узагальнення, а й у способі їх існування. Так, принципи права зазвичай поділяють на загальні, міжгалузеві та галузеві. При цьому міжгалузеві та галузеві принципи найбільш наближені до норм, оскільки встановлюють предмет і метод правового регулювання у тій чи іншій галузі права, визначають специфіку дії норм у часі, просторі й за колом осіб, фіксують правові презумпції, іншими словами, вони задають «правила гри» у певній сфері суспільних відносин, що регулюються правом.

Водночас загальні принципи права є вищою ланкою в ієрархії компонентів нормосфери. Вони пронизують нормосферу права і визначають найбільш значущі межі та правила функціонування всієї системи правових приписів. Серед усього різноманіття загальноправових принципів для нормосфери права ключове значення має принцип верховенства закону.

На відміну від аксіосфери права, нормосфера є не центрованою, а ієрархізованою системою, оскільки базується на принципі верховенства закону, коли найвищу юридичну силу має Конституція як Основний За-

кон, і всі закони та інші форми права приймаються та застосовуються з урахуванням положень Конституції і не можуть їй суперечити. За принципом верховенства закону формується ієрархічна система правових актів, і він є фундаментальною основою режиму законності¹⁷. При цьому під ієрархічністю слід розуміти принцип побудови системи джерел права в межах правової системи, що зумовлено змістом повноважень суб'єктів правотворчості, які їх приймають, є вираженням різної юридичної сили окремих видів джерел права і пов'язаною з цим встановленою субординацією джерел права в їхній цілісній системі¹⁸. Така позиція свідчить, що ефективність нормосфери права напряду залежить від рівня реалізації принципу верховенства закону як вираження співвідносності правових актів між собою і керівної ролі Конституції в системі цих актів.

У контексті дослідження права як ціннісно-нормативної системи важливим є питання про взаємодію аксіосфери і нормосфери в бутті права. При цьому очевидно, що єдиною ланкою між сферою цінностей і сферою норм має бути особливий феномен, який одночасно належав би і до світу цінностей, і до світу норм. Керуючись логікою Н. Неновскі про те, що цінність – суть результат синтезу належного і нормативного, однак деякі цінності мають виключно «належний» (наприклад, свобода), а деякі – виключно «нормативний» (приміром, закон) зміст¹⁹, слід виокремити таке явище, яке перебувало би на межі належного і нормативного.

Уявляється, що таким явищем є феномен, який синтезує в собі поняття правової держави, правового закону, верховенства закону, правового порядку і стабільності правової системи, а саме – верховенство права. Будучи одночасно і принципом нормосфери права і ціннісним критерієм її ефективності, верховенство права є інструментальним аспектом справедливості. Закономірними у цьому контексті виглядають твердження про те, що верховенство права, як і справедливість, є казуальними, їх неможливо визначити раз і назавжди, а треба інтерпретувати в дусі кожного окремого випадку. Звідси нелогічною виглядає позиція Конституційного Суду України, який дав «остаточну» дефініцію верховенству права, фактично прив'язавши цей ключовий принцип правової системи до нормативного припису.

Слід зазначити, що розглядаючи зміст аксіосфери права, ми перебували у рамках так званої власної цінності права, яку прийнято досліджувати за двома напрямками – соціальним і особистісним. Однак не менш значущим є також інший аспект цінності права – його інструментальна цінність, яка полягає в цінності права як регулятиву, відповідно до правил і вимог якого люди, соціальні групи і держава вибудовують свою поведінку²⁰.

Верховенство права при цьому є основним елементом інструментальної цінності права, оскільки саме воно є критерієм визначення власної цінності права, причому ступінь ефективності реалізації цього принципу буде індикатором відповідності нормосфери права його аксіосфері. Верховенство права, отже, слід розуміти як мінімум за трьома напрямками: 1) верховенство права над законом; 2) верховенство права над державою; 3) верховенство ідеї права (аксіосфери) над формою права (нормосферою).

Верховенство права є також концептуальним простором інтегрування типів раціональності, властивих нормосфері та аксіосфері права. Якщо формальна раціональність, властива нормосфері права, слугує для створення логічного комплексу норм, що забезпечує процес застосування і реалізації права, то ціннісна раціональність, характерна для аксіосфери, на перше місце ставить не логічну узгодженість, а цінність справедливості²¹. Неважко помітити, що домінування нормосфери веде до цілераціонального типу легітимації правового порядку в суспільстві, у той час як верховенство права дозволяє апелювати до його ціннісних основ, створюючи ціннісно-нормативний тип легітимації правового порядку, який є ефективнішим через поєднання в ньому нормативних і позанормативних регуляторів.

Системний характер взаємодії аксіосфери і нормосфери права виражається в цілому ряді процесів, причому всі вони лише тоді будуть корисними, якщо не суперечитимуть верховенству права. У цьому зв'язку верховенство права нерідко називають головною правовою цінністю²². Слід, утім, підкреслити, що віднесення верховенства права до сфери його власної цінності (суспільної чи особистісної) потребує додаткового обґрунтування, оскільки в механізмі взаємодії аксіосфери і нормосфери верховенство права є системою принципів та ідей, що забезпечують інструментальну складову цінності права. Ця теза підтверджується також змістом верховенства права, яке в колективній монографії «Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії» розкривається як рівень ефективності права і правової системи у виконанні своїх основоположних функцій: регулятивної, комунікативної, ціннісно-орієнтаційної, охоронної тощо²³.

Таке розуміння верховенства права наводить на думку про його співвіднесення з класичними напрямками інструментальної цінності права: інструментально-розподільчим, інструментально-визначальним, інструментально-вимірним, інструментально-охоронним та інструментально-пізнавальним²⁴. У сучасній юриспруденції верховенство права, хоча й не явно, але розглядається в якості інтегруючого поняття для визначення усіх цих напрямів інструментальної цінності права. Через нього виражають цінність Конституції²⁵, ефективність правової системи²⁶, воно є центральним інструментом дотримання прав людини²⁷, а також засобом апроксимації правових систем²⁸. Така виняткова інструментальна цінність верховенства права наявна остільки, оскільки, з одного боку, воно має своє формальне вираження в нормосфері через функціонування принципу верховенства закону, а з другого – підкріплюється ідейними основами права у вигляді правових цінностей справедливості, правосуддя, конституції, закону, правової норми, юридичного процесу, що становлять зміст аксіосфери права.

Необхідно зазначити, що право є незавершеною (відкритою) системою, хоча ступінь її відкритості варіює: аксіосфера є сильнішою системою, у той час як нормосфера – слабкішою. Сила цих систем визна-

чається в першу чергу їх стійкістю до змін компонентів субстрату. По суті, це означає, що правові цінності, які визначають наповненість аксіосфери права, є її інертними компонентами – їх зміна чи доповнення може засновуватися лише на радикальних змінах у правових традиціях, правовому мисленні й менталітеті суспільства. Тут необхідно зазначити, що саме система правових цінностей визначає самобутність правової системи, тому процеси інтеграції та апроксимації правових систем розглядаються в першу чергу, як процеси адаптації ціннісних складових кількох правових систем, а вже потім – їх нормативних основ. Це підтверджується тим, що в рамках міжнародної правової системи, що існує під знаком ідеї гуманізму, існують серйозні суперечності з приводу змісту, структури і поняття прав людини, а також механізмів їх реалізації. Уявляється, що така ситуація виникла саме на ґрунті розходження ціннісних основ права в рамках європейської та інших цивілізацій.

Водночас, нормосфера права в порівнянні з його аксіосферою є слабкою системою, в першу чергу через свій набагато відкритіший характер: у межах нормосфери відбувається безперервний процес адаптації нормативних приписів до нових умов життя суспільства, а також створення цілого ряду нових норм, покликаних врегулювати ті чи інші сфери суспільних відносин. Крім цього, нормосфера у значно більшій мірі, аніж аксіосфера, зазнає впливу різноманітних факторів, таких як економічна доцільність, політичне лобі, в окремих випадках – непродуманість правової політики і т. д., що часто призводить до її розбалансування і втрати необхідного рівня легітимності. Як правило, така ситуація виникає як результат переоцінки можливостей нормативної складової права, вираженої у всебічному орієнтуванні на законодавче право, ігноруванні регулятивного потенціалу інших джерел права. У цьому зв'язку слід констатувати, що ефективність нормосфери права залежить також від ступеня її кореляції з аксіосферою права. Відповідність нормосфери права його аксіосфері прямо впливає на рівень легітимності правових приписів: у разі значного їх розходження нормосфера неминуче зазнає інфляції.

Таким чином, можна дійти висновку, що право є відкритою системою, заснованою на ціннісно-раціональному типі легітимності, що складається з центрованої навколо ідеї справедливості аксіосфери та ієрархізованої на основі принципу верховенства закону нормосфери, об'єднаних через ідею верховенства права.

Слід зазначити, що існування аксіосфери і нормосфери права характерно для правової сфери будь-якого суспільства, оскільки вони є відповідно ідейними та формальними складовими правового менталітету, традицій і мислення. Видається також, що, з огляду на різноманітне наповнення цих систем, їх структури універсальні.

¹ Уемов А. Общая теория систем для гуманитариев: учеб. пособие / Авенир Уемов, Ирина Сараева, Арнольд Цофнас. – Варшава : Wydawnictwo Universitas Rediviva, 2001. – С. 37.

² Оборотов Ю. М. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. М. Оборотов // Право України. – 2010. – № 3. – С. 49–53.

³ Каган М. С. Философская теория ценности : монография / М. С. Каган. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. – 416 с.

⁴ Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В. П. Тугаринов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 343 с.

⁵ Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии : монография / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2001. – С. 33.

⁶ Уемов А. Вказана праця. – С. 124.

⁷ Крестовська Н. М. Теорія держави і права. Елементарний курс : навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – Х.: Одиссей, 2007. – С. 167.

⁸ Проблемы общей теории государства и права : Учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2004. – С. 193.

⁹ Уемов А. И. Вещи, свойства, отношения / А. И. Уемов. – М.: Мысль, 1986. – С. 42.

¹⁰ Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля / В. С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2002. – 348 с.

¹¹ Овчинников А. И. Правовое мышление : теоретико-методологический анализ : монография / А. И. Овчинников. – Ростов/нД, Изд-во Рост. ун-та, 2003. – С. 48.

¹² Берман Г. Дж. Западная традиция права : эпоха формирования / Гарольд Дж. Берман ; пер. с англ. – 2-е изд. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та : Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – С. 64.

¹³ Овчинников А. И. Вказана праця. – С. 49.

¹⁴ Апресян Р. Г. Талион и золотое правило : критический анализ сопряженных контекстов / Р. Г. Апресян // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 72.

¹⁵ Соловьев В. С. Оправдание добра / Соловьев В. С. – Соч. в 2-х т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 1. – С. 168.

¹⁶ Апресян Р. Г. Вказана праця. – С. 72–85.

¹⁷ Принцип верховенства права : проблемы теории та практики : монография / У 2 кн.; За заг. ред. Ю. С. Шемшученка; [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.] / Книга перша : Верховенство права як принцип правової системи : проблемы теории / Відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2008. – С. 9.

¹⁸ Там само. – С. 96.

¹⁹ Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски ; пер. с болг. и вступ. статья В. М. Сафронова ; под ред. В. Д. Зорькина. – М. : Прогресс, 1987. – С. 109.

²⁰ Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс) : экзаменационный справочник / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – С. 34.

²¹ Овчинников А. И. Вказана праця. – С. 64.

²² Введение в украинское право / Под общ. ред. С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. – 2-е изд., перераб. и доп. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – С. 145–153.

²³ Принцип верховенства права... – С. 15.

²⁴ Рабинович П. Социалистическое право как ценность / П. Рабинович. – 2-е изд., стереотип. – О.: Юрид. л-ра, 2006. – С. 13–26.

²⁵ Шаповал В. М. Верховенство закону як принцип Конституції України / В. М. Шаповал // Право України. – 1999. – № 1. – С. 5–8.

²⁶ Рабинович П. Верховенство права як соціальний феномен / П. Рабинович // Юридический вестник. – 2008. – № 8. – С. 12–14.

²⁷ Рабинович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України / П. Рабинович // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 1. – С. 37–46.

²⁸ Скакун О. Ф. Верховенство права як принцип інтеграції правових систем / О. Ф. Скакун // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. праць. – Вип. 8. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – С. 34–42.

Резюме

У статті з позицій системного підходу розглянуто аксіосферу та нормосферу права – дві ключові системи, що утворюють право в його ідейному та нормативному різноманітті. Продемонстровано, що аксіосфера та нормосфера права існують як взаємодоповнюючі компоненти, взаємодія яких відбувається завдяки інтегративним властивостям верховенства права.

Ключові слова: аксіосфера права, нормосфера права, верховенство права, цінності правової сфери.

Резюме

В статье с позиций системного подхода рассмотрены аксиосфера и нормосфера права – две ключевые системы, образующие право в его идейном и нормативном разнообразии. Продемонстрировано, что аксиосфера и нормосфера права существуют как взаимодополняющие компоненты, взаимодействие которых происходит благодаря интегративным характеристикам верховенства права.

Ключевые слова: аксиосфера права, нормосфера права, верховенство права, ценности правовой сферы.

Summary

In the article from the standpoints of system approach axiosphere and normosphere of law as two basic systems, which form law, in such ideal and normative diversity, are considered. It is demonstrated that axiosphere and normosphere of law exist as complementary systems, which interacts due to integrative peculiarities of the rule of law.

Key words: axiosphere of law, normosphere of law, rule of law, values of legal sphere.

Отримано 28.11.2011

Н. П. ГРИБ

Ніна Павлівна Гриб, аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

АВСТРІЙСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1849 р.: ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ПРИЙНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

Історичний процес зміцнення демократії у країнах сучасної Європи був тривалим і надзвичайно складним. Не була винятком і австрійська монархія. Революція 1848 р., яка отримала у сучасній історіографії назву «весна народів», завершилась поразкою. Однак вона вказала спраглому за свободою неоднорідному населенню імперії шляхи для продовження національно-визвольної боротьби.

Першу австрійську конституцію 1848 р. (так звану конституцію Піллерсдорфа*) можна охарактеризувати як досить прогресивний на свій час документ. Вона закріплювала, хоч і не у досконалії формі, принцип розподілу влад, забезпечувала незалежність суду, закріплювала та гарантувала окремі громадянські та політичні права людини, передбачала відповідальність уряду перед парламентом, встановлювала порядок прийняття законодавчих актів та внесення змін до конституції. Однак уже 16 травня 1848 р. усі дії щодо втілення її у життя були офіційно призупинені¹.

Уже наступного року було прийнято нову конституцію, яка була кроком назад порівняно з попереднім конституційним документом. Однак конституція 1849 р. здійснила суттєвий вплив на політичне та соціальне життя населення Австрійської імперії, у тому числі й на життя українців Галичини, котра у цей час пере-

© Н. П. Гриб, 2011

* Конституція отримала таку назву за іменем міністра внутрішніх справ Австрії, під керівництвом якого вона розроблялась.